

խակ Սիմէոն Պղնձահանքի վանքը. ասոնք է միասին թարգմանած էին նաև Յովհաննէս Կլիմաքոսի Սանդուխք կոչուած հոգեւոր-մատենար: Չենք կրնար դժբախտաբար մատնել այս երկուքի աշխատակցութեան հանգամանքները. Ի՞նչ բաժին բերած են մին եւ միւրը: Ինձ կը թուի թէ մին, Սիմէոն թարգմանած ըլլայ վրացերէն բնագրէ եւ Մինաս այդ թարգմանութիւնը ճշգրտ ըլլայ յոյն սկզբնագրի հետ համեմատութեամբ: Թարգմանութեան մէջ կը տեսնուին յունարանութիւններ, յատկապէս յոյն բարդ բառերու ստրկական հայացումներ: Ասոնք կարող են նաև վրացերէն թարգմանութենէն կատարուած ըլլալ, այնու որ վրացերէն ալ թարգմանուած էր յունարէնէ, նոյնպէս ստրկական նմանողութեամբ: Իմ նկատողութիւնս կը հայի Սիմէոնի թարգմանութեան, եւ ունի իրեն կուտան անոր երեք վրացերէնէ կատարուած թարգմանութիւնները (Պրոկղ, Յովհ. Դամասկացի, Յովհ. Կլիմաքոս): Ուստի դուրս կը մնայ Թ. 886ի Ա. Մասը, որուն թարգմանիչն է Կարապետ, թարգմանուած ուղղակի յոյն բնագրէ. այս թարգմանութենէն նմոյշ չունիմ աչքի առաջ. եւ ի վիճակի չեմ դատաստան կորել անոր թարգմանութեան եղանակի եւ լեզուի մասին:

Հ. Մ. Աւգերեան, որ ձեռքի տակ ունեցած է Թ. 886, հետեւեալ տողերս գրած է «Յունական ժամագրքի» մասին նոր հայկազեան լեզուի Բազմաբե (==ՆՇԲ) մէջ.

«Ժամագիրք եւ Երզարան Հայհոռոմոց՝ ի վաղուց քարգմանեալ ի հայ, անկեքեք ոնով, եւ միւրական յունարանութեամբ յեղծումն լեզուիս. թո՛ղ գլխտին թարգմանութիւնս ոմանց ոմանց առ մեօք եւ տպագրեալ: Ի տպագրութենէն ոչինչ առաք. այլ միայն ի հին գրչութեանց քանի մի բառս քաղեցաք, զի կարեն լինել պիտանացու» (Նախադուռն, էջ 12բ):

Նոյն գրքի մէջ Յովհ. Դամասկացոյ գրութիւններու թարգմանութիւնն որակած էր Աւգերեան «անհարթ ոճով», իսկ Կլիմաքոսինը՝ «պարզ»: Եթէ Եարակնոցիս թարգմանութիւնն «անհեթեթ ոճով, եւ նիւթական յունարանութեամբ» կը գանէ, մինչեւ իսկ «լեզուումն լեզուիս», կը թուի ինձ թէ առաւելապէս Կարապետի թարգմանութիւնը նկատի ունի. վասն զի Սիմէոնի լեզուն կամ ոճը, մէկ քանի բառեր գուրս հանելով, նաև

հոս «պարզ» է, ոչ արհամարհելի հայերէնով: Հետեւեալ բառերը, որոնք յառաջ բերուած են ՆՇԲի մէջ, Թ. 886 ձեռագրին Բ. մասէն կ'երեւան, որոնք ունին համանման տեղիքներ Բրիտ. Թանգարանի Թ. 58ի մէջ.

Խնդումն. «Ուրախ լեր սկիզբն խնդման ազդի մարդկան» (Թղ. 6բ). ՆՇԲ. Ծնունդ քո, Աստուածածին կոյս, խնդումն գուշակեաց ամենայն տիեզերաց:

Կորդ. «Ի կորդ եւ յանդ (նղածին դաշտ...» (Թղ. 62ա): ՆՇԲ. Ի կորդ եւ յանդնղածին դաշտ¹⁸ արեղակն զշառաւիղս իւր սփռեաց:

Կորդանամ. «Կորդացեալ էր բնութիւն մարդկան (Թղ. 44ա): ՆՇԲ. Չխոնա ալիս ծովուն կորդացուցեալ կանխա... ճանապարհ ետ մեզ անցանել յերկինս:

Համարնակից. «Համարնակակիցք Աստուծոյ երեւցան երրորդերանելիք (Թղ. 72ա): ՆՇԲ. Ամենագով վկայք, հրեշտակացն համարնակից եղեայք:

Հրեշտակապէս. «Սփոփելով հրեշտակապէս¹⁹ հրաշալի հաղորդութեամբ» (Թղ. 68ա): ՆՇԲ. Հրեշտակապէս՝ որ եմք յաշխարհի, տօնեսցուք Աստուծոյ:

Նաւապետեմ. «Նաւապետեա զկեանս իմ²⁰ (Թղ. 32ա): ՆՇԲ. Որ խաղաղացուցանես եւ նաւապետես զամենայն իմաստութեամբ:

Յօդագնել. «Որպէս զմանգունսն ի հնոցին մինչ արկեալ եղէք, ի վերուստ ցաւազանելով ոչ կիզեցայք վկայք» (Թղ. 25բ): ՆՇԲ. «Աստուածային սէրն զհուրն ցօղալնէր»:

Փշանման. «Փշանման բոյսն» (Թղ. 29բ): ՆՇԲ. Փշանման հերձուածսն հատեր յարմատոց:

Օրիորդ. «Շնորհք աստուածգիտութեան, որւորդ, ի վեր քան գրնութիւնս» (Թղ. 1բ). «որւորդ Աստուածածին» (Թղ. 1բ): «Աստուածերանի որւորդ... կեցո՛ զիս» (Թղ. 33բ). «որւորդ կոյս» (Թղ. 42բ): «բարձմանուն որւորդ» (Թղ. 77բ): ՆՇԲ. Դասք հրեշտակաց եւ հոգեղինաց, անհարանացեալ օրիորդ, օրհնեն զքեզ անդադար:

Յունական Եկեղեցին ունեցած է յընթացս դարերու զանազան շարականագիրներ,

¹⁸ Յն. Սլաւ. Χέρσον καὶ ἀβυσσοστόκον πεδόν. (178b.) Անդրղածին միայն այստեղ գործածուած. ՆՇԲ չունի:
¹⁹ Յն. Սլաւ. ἀγγελοσπεπὼς γεγηθόσις (147b)
²⁰ Յն. Սլաւ. τὴν ζώην ἡμῶν κρυβέροντες (101b).

որոնք վայելած են իրենց ժամանակին համարաւ եւ գտած են իրենց ստեղծագործութիւններն ընդունելութիւն: Հին եւ նոր շարականներ եւ երգեր ապրած են յաճախ քով քովի, ըստ կամի դասաւորութեամբ: Բարձրագուէն մեզի հասած ձեռագիրները եւ անոնցմէ յառաջագայած թարգմանութիւններն եւ տպագրութիւնները: Բովանդակութեամբ ոչ մին միւսին նման: Մինչեւ այժմ չէ կատարուած Եարակնոցիս քննական հրատարակութիւն մը ձեռագրաց բաղդատութեամբ: Հրատարակութիւններէն կը յիշեմ Παρακλήτικη ἵτοι ή μεγάλη Ὀκτώηχος, 'εν Βενετία 1837, ուր կը գտնենք ութը ձայներու ութը կիրակիներու կանոնները միայն: Սլաւական թարգմանութիւնը լոյս տեսած է 1494ին Չէթինիէ, որ կը պարունակէ Ա.—Գ. ձայներու կանոնները շարթուան մէջ մի օրերու: Բ. Մասը, Ե.—Ը. ձայներ, տպագրուած է 1537ին Վենետիկ: Այս 1494ի հրատարակութեան համեմատական ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է V. Jagič, Das erste Cetinjer Kirchenbuch vom Jahre 1494. Eine bibliographisch-lexicallische Studie: Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften. Wien, phil.-hist. Classe, 42 (1894), II. 1—80, IV, 1—71, ուր նկատի առած է բացի յոյն բնագրին 1837ի տպագրութենէն, նաև Վիեննայի Ազգային Մատենադարանի Codex theologicus N. 116 (1391էն) եւ 146 յոյն ձեռագիրները:

Հայերէն թարգմանութիւնը ցանցառ անգամ ունի համեմատական տեղիքներ յոյն եւ սլաւոնադիրներու մէջ: Որովհետեւ թարգմանութիւնս կատարուած է ԺԳ. դարու առաջին կէսին, աւելի հնագոյն վրական թարգմանութենէ, կը ներկայացնէ արժէք, վերականգնելու յոյն բնագրին նախնական ձեւը: Վրական թարգմանութեան հրատարակութեան եւ անոր հայերէնին հետ համեմատութեան մասին կարող չեմ որ եւ է խօսք ըսել:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

ԵՓՐԱՏԻ ՍԵՏՄԵՆԵԳԼՈՒԹԵՐ ՊՈՍՊԷՆՈՍԻ ԹԵՄԱՆԱԿԷՆ ՄԻՆՉԵՐ ԵՐԵՐԵՑԻՈՑ ԱՅԹԱՐՀԵՎԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

(Շարունակութիւն):

ՄԱՍՆ Բ.

ԲԱՆԱԿԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Պահակապան Զօրքն ու Պատերազմական Զօրավիգներ:

Կը միացնենք այս երկու դասակարգներս, որոնք ըստ ինքեան պէտք էին բաժնուիլ. որովհետեւ շատ յաճախ ներկի չ'ըլլար զանոնք զանազանելը: Նոյն զանազանութիւնն ընդհանրապէս կրնանք ընել մինչեւ Գ. դարու բարեփոխութիւնները, բացառաբար՝ յաջորդ շրջաններուն մէջ, եւ մինչեւ մեզի հասած վարչական յիշատակարանները շատ կասկածելի են յայնմ մասին թէ մեզի կ'աւանդեն վիճակներն ու վիճակագրութիւններն՝ որոնց ճշգրտութիւնը միայն «Թղթի վրայ» էր: Դիւրաւ պիտի հրատարակէինք խոտորելու՝ երբ ուզէինք ներկայացնել լիակատար պատկեր մը զինուորական դրութեան Արեւելքի նահանգներուն մէջ. եւ յիշատակել մեր ամէն գիտցածը հոռոմեական կամ բիւզանդական բանակին կազմակերպութեան մասին այն տարբեր շրջաններուն, որոնք ինձի համար որոշուած ժամանակագրական սահմաններու մէջ կը պարփակուին: Բայց այսպէս առանց օգտի պիտի կրկնէինք՝ այն ամէնը, զոր հնադիտական ձեռնարկները կամ նոյն նիւթին մասին ճանող ընդհանուր ակնարկները կը պարզաբանեն: Այս ոճը դատապարտելի չէ. բայց պատշաճ է անոր տեղ՝ եթէ ոչ փոխարինել, գոնէ վերագրել այն ոճը՝ որ կը յառաջանայ աշխարհագրական խմբումներով: Նոյնչափ օրինաւոր ու հարկաւոր է նոյնը գործադրել պատերազմի իրաց մասին՝ որչափ քաղաքային վարչութեան կամ քաղաքայիական կենաց նկատմամբ:

Հետեւաբար հոս նկատողութեան կ'առնուին միայն ինչ որ Արեւելքի գնդերուն յատուկ կ'երեւայ, եւ երկրորդ՝ այլեւայլ աղբիւրներու տուած տեղեկութեանց մէջէն՝ զորոնք սովորութիւն է ամբողջ հոռոմեական աշխարհին վերագրել, կը քաղենք զանոնք՝ որ այս տեղւոյ վերաբերեալ նահանգներէն կը ծագին — Հայաստան, Միջագետք, Աստ-

րիք, Կապադոզիայի եւ նաեւ Արարիա, — կամ այն զիւրաց գրաւոր տեղեկագիրներէն, որոնց ասպարէզն եղած են միայն այս երկիրները: Այլեւայլ կէտերու մասին մեր լուծեմէն բան մ'եզրակացընելու չէ, բայց էթէ այն միայն թէ տեղեկութիւններ կը պահան. ասի կրնայ ըլլալ համաձայնութիւն մը կամ եղծում մը մեզի իրրեւ ընդհանուր արժողութեամբ ներկայացուած սկզբանց: Աւելի պարզն ու ապահովն է այս ենթադրութեանց մէկն ալ ո՛չ տարամերժել եւ ո՛չ առաջարկել՝ նաեւ վերապահութիւններով:

Արեւելքի սահմանագլուխն եւ իւր մերձավայրքը ճիշդ այսպիսի փորձ մ'ընելու համար ընտիր հող մը կը ներկայացընեն. որովհետեւ մեր տրամադրութեան ներքեւ պիտի ունենանք՝ որ ցանցաւ պարագայ մըն է, եւ այս պատմութեան բազմաթիւ կէտերուն համար՝ այնպիսի անձանց մեկնարանութիւնները, որոնք բուն արուեստէն էին եւ ակադեմիան իրենց պատմած իրաց, եւ կամ զանոնք քաղած առաջին լրերէն, երբ աւանդութիւնը տակաւին ձեւափոխութեան իւր սովորական գործը չէր աւարտած: Ամէնէն յառաջ քաջատես ընելու է երեք անուններ, եւ որոնք բարեբախտարար երեք աստիճանարար յաջորդող շրջաններ կը ներկայացընեն՝ Ա, Դ եւ Զ դարերը:

Նախ՝ Փլաւիոս Յովսեպոս: Իւր Հրէական Պատերազմը գրեթէ բացառաբար կը շահագրգռէ մեր ներկայ հետազոտութիւնները, եւ աւելի մեծ երաշխաւորութիւններ կ'ընծայէ քան թէ իւր Հնախօսութեանց մատենը¹: Վեպասիանու եւ Տրտոսի գոր-

ծողութիւնները լիովին մեր նիւթին կը վերաբերին, որչափ ալ սահմանափակուած ըլլան Պաղեստինի մէջ: Ասորիքէն կու գային ամենամեծ գործասները՝ որ Հրէից դէմ ողորեցան, եւ դրացի մանր իշխաններէն խաւրուած գորավիզները կրնային նաեւ գործածուիլ Պարթեաց դէմ: Թէ՛ ասոնք եւ թէ՛ անոնք ի գլուխ հանեցին պաշարմանց պատերազմ մը. եւ բազմաթիւ նմաններ կայ գննելիք Միջագետաց պատերազմներուն մէջ:

Մեզի համար նուազ արժէք չունի Ամմիանոս Մարկելոս: «Յս, ազգաւ յոյն, հին զինուոր, իմ կարողութեանս համաձայն յօրինեցի առաջիկայ պատմութիւնս»՝ կը գրէ իւր գործն աւարտելով, եւ անժխտելի է որ պատերազմաց նկարագրութեանց մէջ ինք զինքը կը ցուցնէ իր մասնագէտ զինուորական իրաց, նոյն իսկ ձեւին մէջ բանակետներու ուսման լեզուին հետքերը պահելով²:

² Յուլիանու պատերազմը երեւակայութիւնները բորբոքած էր եւ մեծ հետաքրքրութիւն մը դարձուցած: Լերանիոս իւր 1186 թղթին մէջ կը բացատրէ այն դժուարութիւնները՝ զոր կրած էր պարսկական պատերազմին մասին վաւերական տեղեկութիւններ ստանալու: «Վերադարձողներէն իւրաքանչիւրն սղափահուցուց զիս թէ ստացել տեղեկութիւններ ունի եւ պատրաստ է հաղորդելու. բայց ոչ ոք ըրաւ: Ամէնքը կը դրային ո՛չ թէ մեռած ինքնակալով, այլ իրենց պատիկ գործերով: Միայն քանի մը զինուորներ խոսեցան ինձի պատերազմի տեսողութեան, օթեւաններու երկայնութեան եւ անցած տեղերուն մասին. բայց ոչ էր երեք իրերու սղափառ նկարագրութիւն մը, ամէն կողմ մթութիւն, ոչինչ՝ որ կարենայ պատմագրի մը տեղեկագրութեան հիմ կազմել»: Անոր համար կը ստիպէ իւր Սեւեւոս բարեկամն, որ արշաւանքին մասնակցած էր, Յուլիանու պատմագիրն ըլլալ (թղ. 1078): Այս բազմանքը (տփղին բացատրութեամբ իրը Տապանագիր՝ Ἐπιστάσις) կատարած են շատերը, յատկապէս Եւտրոպիոս, Մագնոս Կառնայի (Կարթայցի). Եւ Եւտրոպիոս Գամրացի. այս վերջին երկուքը ձախողափորէն ծայրաքաղ ըրած է Մագաղաս (էջ 328, 20, հրտ. Բոն). հմտ. FHG, IV, 4, ուր. 4. Միւլլեր կը հաւատէ վկայութիւններն, որ անոնց սրբախոսութիւնը կ'որոշեն: Եւտրոպիոս՝ իրրեւ աստիճանաւ Պայծառացի (clarissimus)՝ կրնար պաշտօնական յիշատակարանները տեսած ըլլալ. բայց ինքը միայն «թղթագիր» (ἐπιστολογράφος) էր, անտարակայ միջակ պատերազմի մը, եւ իւր երկերէն միայն համառոտութիւն մ'ունենք: Մագնոս կը յիշուի Ամմիանոսի (ԻԳ, 4, 23) իրրեւ սպայ. իսկ Եւտրոպիոսի նկատմամբ Միւլլեր կը նշանցընէ Հայաստանի դուրսն եւ այն դիւանապետը (πρωτοστράτηγος)՝ որ նոյնպէս այս անուամբ ծանօթ է: Մագնոսի եւ Եւտրոպիոսի մասին գիտները որ թղթերով պատմած էին արշաւանքին իրենց յիշատակները, հասնորէն շատ աւելի համառոտ քան Ամմիանոս: Վերջինս որ կը ճանչնար զՄագնոս, թերեւս գործածած է անոր երկը: Մագնոս տեսակ մը «հրամանարկ սպայ» էր (protector domesticus, «առանին վերակացու»), ուստի լու աստիճան մ'ունէր տեղեկանալու համար: Դժբախտարար իւր աշխարհագրական շրջագայութեանց (excursus) համար աւելի գրաւոր աղբիւրներ գործածած է քան թէ իր միջոցութիւնը. հմտ. Th. Mommsen, Ammianus Geo-

¹ Յովսեպոսի տեսակ մը «կրկնակ»՝ Յուստոս Տիրերիացի, որ յունական կրթութեամբ հրեայ մըն էր, խօսած էր նոյն զիւրաց մասին (հմտ. E. M. Schürer, Gesch. d. jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, 3. bis 4. Aufl., Leipzig, I, 1901, էջ 60): Կը պահի նոյնպէս Ամունայ Յուլիանու վասն Հրէից (Antonii Juliani, De Judeis)՝ զոր կը յիշէ Միլնուկիոս Փելլեա (Ոկտու. 33, 4). որ յայտնապէս Վեսպասիանու պատերազմին ժամանակ եղած Յուդայաստանի կուսակալին մէկ երկն էր: Եթէ ասի ձեռքերին ըլլար՝ հաճելի բան մը կ'ըլլար բուն հռոմէական տեսակէտը համեմատել (Յովսեպոս) հրեական տեսակէտին հետ: — Ծոտ կը ցախի որ ժամանակին ստձեռն չեմ կրցած գործածել Ա. Ծոտի ուսումնասիրութիւնը՝ A. Schüh, Römische Kriegswesen nach dem B. 1. des Joseph Flavius, mit gelegentlichen vergleichenden Hinweisen auf unsere moderne Heeresverhältnisse (Prog. Gymnas. Mährisch-Weißkirchen 1902). Հետեւարար ստիպուած էի անձամբ նորէն կատարել այն աշխատութիւնը՝ որուն ինքը ձեռնարկած էր, բայց խոյս տալով այն համեմատութիւններէն՝ զորս մասնաւոր կ'ընէ իւր խորագրերը:

Գրեթէ նոյն աստիճանին մէջ դնելու է Պրոկոպիոսը: Ամմիանոս Անտիոքացի էր, Պրոկոպիոս՝ Պաղեստինոյ Կեսարիայէ, որ Արեւելեան սահմանագլխին մերձաւոր ուրիշ մէկ քաղաքն էր: Այս դատողակիցը (παροισθός) կամ իրաւարան խորհրդականը՝ ծառայած ըլլալով բազմաթիւ պատերազմաց մէջ, ուր միշտ կը գտնուէր վերին հրամատարին առնթերակայից հետ, ստացած է չափով մը պատերազմի իրաց մասին ձեռնհասութիւն մը, եւ որովհետեւ շատացած է իւր ժամանակի պատմութեամբն՝ առանց փորձուելու հմտալից երեւալու ուղիէն, իւր պատմածներն աւելի նուազ տարտամութիւն ունին եւ աւելի քիչ ենթակայ չիփութեանց: Իրեն պարտական ենք մարտագրութեան վերաբերեալ ամէն իրերու մէջ առաջնակարգ բաժին մը³:

Ասոնք են մեր գլխաւոր երեք աղբիւրները. ասոնցմէ ետքը՝ մասամբ կրնանք օգտուիլ նաեւ Դիոն Կասիոսէ եւ Հերոդիանոսէ⁴: Վերջինս հրապարակային պաշտօններ կը վարէր, որոնց ինչ ըլլալը չենք գիտեր, բայց հաւանորէն քաղաքային էին՝ նկատելով մտաց այն յատկութիւնները՝ զոր կը յայտնէ իր երկը, եւ այն սխալները՝ որ հոն կը տեսնուին: Դիոն՝ որ երբեմն Ափրիկէի անթիհիւպատ (proconsul, «փոխանակարդեղիս») էր, քաղաքագիտութեան եւ բանակի իրաց մէջ արուեստագիտական ծանօ-

թութիւններու անտեղեակ չէր. բայց իրեն համար յատկապէս ընտանի չէր Արեւելք, եւ այն դէպքերը՝ որոնց մասին լոյս կու տայ՝ չեն վերաբերիր այն ժամանակամիջոցին, որուն մէջ կ'ապրէր: Աւելցընենք որ Պլինիոս Կրտսեր՝ իւր զինուորական ծառայութեան ատեն՝ Ասորիքի կուսակալին դիւաններուն մէջ գործածուած էր գրագրութեանց⁵. իսկ իւր պարագայ ժամանակները լիովին գրաւուած էին Անտիոքայ իմաստասիրական դպրոցներուն մէջ: «Արեւելքի խնդիրը» ծանրութեան նկարագիր մը գրեցած չէր այն ատեն, եւ կամ չ'երեւար թէ հետաքրքրուած ըլլայ անով:

Ասոր հակառակ հետաքրքրական է մատնանիշ ընել այն բուն կիրքը՝ զոր սովորաբար Հոմայեցուց քով նոյն խնդիրները կը յարուցանէին, այն դիւցազներգական կերպարանքն՝ զոր իրենց երեւակայութեան մէջ կը ստանային Պարթեաց կամ Պարսից դէմ մղուած պատերազմները: Ասոնք շատ մը քերթուածներ ներշնչած են. Սեպտիմոս Սեւերոսի կեանքը, յատկապէս իւր արշաւանքը դէպ ի Տիրիս, մանրամասն պատմուած էին կեղծ-պատմական քերթուածներու մէջ, որոնք առանց տարակուսելու՝ շատ միջակ բաներ էին, եւ որոնց նոյն իսկ հեղինակները չենք ճանչնար⁶: Դիոկղետիանու եւ Գաղերիոսի 297ին պարսկական պատերազմը գրուատեցաւ փոքրիկ դիւցազներգութեամբ մը, որուն հատկոտորները նորերս գտնուեցան. եւ որոնք ճիշդ կը բաւեն միայն անոր առարկան ստուգելու: Անաստասի օրով Եգիպտացի յոյն մը՝ Կոլլութոս Լիւկոպոս սեցի՝ երգած է Պարսկական (Περσικό)՝ Սուրիայի խօսքին համեմատ: Նմանապէս կորուած է այն չափական ներբողանք՝

graphica (ի Hermes, XVI, 1881, p. 602—636). Եւ երբ կը պատմէ դէպքեր՝ որոնց ինքն ականատես վկայ էր, չ'իմբութիւններ կ'ընէ զործած յիշատակարանաց մէջ. տես O. Seeck, Zur Chronologie und Quellenkritik des Ammianus Marcellinus (անդ, XLI, 1906, p. 481—539).

³ Ասոր բնու մտաղիւր կղած չէ Luigi De Gregori, որ հեղինակ է քանի մ'էջերուն՝ որոնց խորագիրն է՝ L'esercito bizantino in Procopio di Cesarea (ի «Bessarione», ser. II, vol. I, ann. VI, 1901, p. 246—258). որ միայն հետամուտ կղած է վերջինս, որ միայն հետամուտ կղած է վերջինս (clarissimus)՝ կրնար պաշտօնական յիշատակարանները տեսած ըլլալ. բայց ինքը միայն «թղթագիր» (ἐπιστολογράφος) էր, անտարակայ միջակ պատերազմի մը, եւ իւր երկերէն միայն համառոտութիւն մ'ունենք: Մագնոս կը յիշուի Ամմիանոսի (ԻԳ, 4, 23) իրրեւ սպայ. իսկ Եւտրոպիոսի նկատմամբ Միւլլեր կը նշանցընէ Հայաստանի դուրսն եւ այն դիւանապետը (πρωτοστράτηγος)՝ որ նոյնպէս այս անուամբ ծանօթ է: Մագնոսի եւ Եւտրոպիոսի մասին գիտները որ թղթերով պատմած էին արշաւանքին իրենց յիշատակները, հասնորէն շատ աւելի համառոտ քան Ամմիանոս: Վերջինս որ կը ճանչնար զՄագնոս, թերեւս գործածած է անոր երկը: Մագնոս տեսակ մը «հրամանարկ սպայ» էր (protector domesticus, «առանին վերակացու»), ուստի լու աստիճան մ'ունէր տեղեկանալու համար: Դժբախտարար իւր աշխարհագրական շրջագայութեանց (excursus) համար աւելի գրաւոր աղբիւրներ գործածած է քան թէ իր միջոցութիւնը. հմտ. Th. Mommsen, Ammianus Geo-

⁵ Պլին. Թուղթի Գ., 11, 5. «Երբ Ասորիքի մէջ զինուորական արիւրուն էի (cum in Syria tribunus militarem, հմտ. Ա., 10, 2). — է, 31, 2. «Հիւստոսական նոտիակէն հրաման ստացայ թեւերուն ու վաշտերուն համարները քննել» (ego iussus a legato consulari rationes alarum et cohortium excutere. հմտ. Mommsen, Gesamm. Schr., IV = Hist. Schr. I, 1906, p. 413).

⁶ Հերոդիանոս, Բ., 15, 6:

⁷ R. Reitzenstein, Zwei religionsgeschichtliche Fragen nach ungedruckten griechischen Texten der Straßburger Bibliothek, Straßburg 1901, p. 47—52. Բանաստեղծական այս տեսակ մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ, նոյն իսկ այն հասարակաց տեղիքը՝ որ բարբարոսաց դէմ խանձալից ինքնակարները կը նոյնացընէր դիւց հետ՝ որոնք երկրիս հրէշներու գէմ կը կուտէին (հմտ. F. Cumont, ի Rev. des Étud. anciennes, IV, 1902, p. 36—40):

բուրդներ³⁹. Հարաշուք աղէտ մը կրեց Հրէից առաջին ապստամբութեան ատեն՝ Կեստիոս Գաղղոս նուիրակին հրամատարութեան ներքեւ⁴⁰: Նոյնպէս Գ Սկիւքականը՝ գրեթէ առաջին օրէն ալ՝ դառն հիասթափութիւններ պատճառած էր Պեղոսի բանակին մէջ⁴¹. սակայն լաւագոյն կեցուածք մ'ունեցաւ Կեստիոսի նահանջին ատեն 67ին⁴²: Ուստի Հոռմէական կառավարութիւնը բարեբաստիկ ներշնչում մ'ունեցած էր՝ Հայաստանի պատերազմին աւարտելէն ետքը⁴³, Արեւելքի զօրագունդներուն քանակը լիակատար պահելով. միայն Գ Գաղղիականը դարձեալ Միւսիա խաւրուած էր⁴⁴. բայց Մուկինիոսի անձնական նախանձախնդրութիւնն իւր նուիրակին դէմ՝ պատճառ եղաւ որ դարձեալ Ասորիք խաւրուի նոյնը 70ին⁴⁵:

Այս միջոցին կազմուած էր Կապադոզիակիա նահանգը (18ին)՝ գործակալի մը (procurator) ներքեւ, որուն օգնական պիտի ըլլար՝ Հարկաւորութեան դէպքին՝ Ասորիքի նուիրակն իւր զինուորական ուժովը⁴⁶: Վերջնոյս պարտականութիւններն երթալով ծանրաբեռն կ'ըլլային. ուստի Վեսպասիանոս թեթեւացուց, Կապադոզիակիոյ մէջ ալ ուրիշ նուիրակ մը դնելով: Այս նոր կուսակալը ժառանգեց ժե Ապոդիմարեան⁴⁷ լեզունն ու ժԲ Շանքահար միջակ գունդը, զոր Տիտոս՝ Երուսաղեմի առումէն ետքը, Ասորիքի մեղի բանակետերէն հեռացրնելու

համար⁴⁸, հաստատեց Մելիտինէի մէջ՝ ուսկից այնուհետեւ չհեռացաւ:

Պաղեստինը բաժնուած էր Ասորիքէն, եւ ընդունեցաւ ժ Նեղուցային լեզունը՝ որ Երուսաղէմ հաստատուեցաւ՝ յորջորջուելով այնուհետեւ Էլիա-Կապիտոլեան (Aelia Capitolina) անուամբ⁴⁹: Եւ սրպէս զի Ասորիքի պահակագործը չնուազի՝ յառաջ եկած պակասներուն տեղը լեցուեցաւ՝ նահանգին մէջ պահելով Գ Սկիւքական լեզունը եւ հոն մուծանելով ժԶ Փլաւեան Ամուր (XVI Flavia Firma) լեզունը, որ նոր կազմուած էր՝ ինչպէս կրնայ ըսուիլ՝ Գերմանիոյ ժԶ լեզունի (leg. XVI) կենդրոններէն, որ վերջինս միեւնոյն ժամանակ արձակուեցաւ⁵⁰: Կը մնար միայն Ե. Մակիդոնական լեզունին համար վերջնական դերք մը հողալ. արդ Ամմուսի (Եմմաուս Նիկոպոլիս) արձանագրութիւններն⁵¹ ա'յնպէս մը կրնային կարծել տալ թէ ժամանակ մ'այս տեղ բնակած ըլլայ⁵², բայց թերեւս լեզունը հոն միայն ջոկատ մը թողուցած էր՝ երբ Միւսիա կը վերադառնար⁵³:

Ասոր վրայ եկաւ Տրայանու ժամանակ Արարիա նահանգին կազմուելը. ասոր պահանջութիւնը յանձնուեցաւ միակ լեզունի մը՝ Գ Կիւքական, որ Երիզտոսէ կոչուեցաւ: Վերջապէս Հրէից յետին ապստամբութենէ ետքը՝ Հարկաւոր տեսնուեցաւ Յուդայաստանի մէջ յաւելուածոյ լեզուն մը. հոն փոխադրուեցաւ անտարակոյս Զ Երկաթին⁵⁴:

³⁹ Տակիտ., Տար. ԺԵ, 7, 10, 26:
⁴⁰ Յովս., Պ. Հ., Բ, 543 Եւն: Յետոյ ջանաց դուռը իւր քաջարութեամբ (Ե, 41 եւ 467) մաքրել այս բնօր, բայց ի զօր՝ ինչպէս վարը պիտի տեսնենք: ⁴¹ Տակիտ., Տար. ԺԵ, 7, 11 Եւն: parum habilis proelio videbatur (պատերազմի քիչ յաջողակ կ'երեւար): ⁴² Անդ, 17:
⁴³ Հմմտ. A. v. Domaszewski, Die Dislocation des röm. Heeres im Jahre 66 (Rhein. Museum, N. F. XLVII, 1892, p. 207—218).
⁴⁴ Մուկունիոս, Վեսպ. Գ Տակիտոս, Պատ. Բ, 74:
⁴⁵ Տակիտոս, Պատ. Գ, 36:
⁴⁶ Chapot, provincia, ի Բառագիրս Հնագիտութեան:
⁴⁷ Պարթեւաց պատերազմէն վերադարձաւ 63ին (Տակիտ., Տար. ԺԵ, 25): Գոնէ շատ հաւանական է թէ նոյն ինքն Վեսպասիանոս զանի կայանաւորից Կապադոզիակիոյ մէջ (Մուկունիոս, Վեսպ. 8՝ Cappadociae propter adsiduos barbarorum incursus legiones addidit, «Կապադոզիակիոյ» բարբարոսներուն անընձատ արշաւանաց պատճառաւ լեզուններ աւելցուց): Յիշեալ լեզունն այլ այս յօդակի «Լեզուններու» մէջ ըլլալու է: Մակիտոս ապահովապէս ժամանակ մը բնակեցաւ նաեւ Պանոնիա (Յովսեպ., Պ. Հ., Բ, 117). որմէ ետքը՝ անոր Կապադոզիակիա դառնալու ամենահին վկայութիւնն է Առիանու «Ճակատամարտութիւն ընդդէմ Ալանաց» գրքին մէջ եղածը. յաւել՝ CIL, VIII, 7079:

⁴⁸ Ամէն կողմանէ անուամբ՝ Πατιάσασιν ἐξήλασεν, կ'ըսէ Յովսեպոս (Պ. Հ., Բ, 18):
⁴⁹ Յովսեպ., Է, 17. Դիոն Կաս., ԾԵ, 23: Ասոր Զօրանտի հաւանական տեղոյ մասին հմմտ. Wilson, Palestine Exploration Found, 1905, p. 231—232:
⁵⁰ Դիոն Կաս., ԾԵ, 24:
⁵¹ Հմմտ. CIL, III, 6647:
⁵² Clermont-Ganneau, Archaeological Researches in Palestine, London, I, 1899, p. 468. Բնական էր որ այս երկրի մէջ, ուր Հոռմ այնպիսի զարհուրելի ոստիներ դրած էր, նախագրութեան համար առժամանակեայ պահուած ըլլան երկու զօրահանգները՝ որոնք լաւագոյն համարու ունէին (Յովս., Պ. Հ., Գ, 65 ἦν δὲ τὰ ἐπισημώτατα τὸ πείρατον καὶ τὸ δόξατον — այս թրդ. էջ 221 «որք էին աղնուկանք» հիմնադրող եւ տասններորդ» են:
⁵³ Mommsen, Eph. epigr., V, p. 620.
⁵⁴ Բազմաթիւ ենթադրութիւններ կ'ըստ են այս լեզունին ընդհանուր բնազդին մասին՝ Լաւոզիկէն թողլն ետքը, այդ լրման ժամանակն ալ անձանթ է: Մտածած են թէ Հոռմին ըլլալու է, ուր գտնուած է (R. Dussaud, ի Rev. archéol. 1897, I, p. 318) արձանագրութիւն որ կը յիշէ Սեւերոս արքրուն մը, բայց մանաւանդ ասիէ Հաղի քաղաքը ժամ հետեւ կը գտնուէր լեռ մը Փրանկաց Mons Ferrandus, որուն յորջորջանքը թերեւս ծագած ըլլայ Ferrandus:

Այսպիսով Ադրիանոսէ սկսեալ եւ շատ երկայն ժամանակաշրջանի մը համար կրնանք յաջորդ ցուցակը ծրագրել:

Ասորիքի մէջ՝ Գ Գաղղիականը, կայանաւորած ի Հոռմինէ Պաղղմեայ ժամանակ⁵⁵. նոյնը Փիւնիկէ բանակած կը տեսնենք Մարկ Աւրելիոսի ժամանակ եւ անկէ ետքն ալ⁵⁶. — Գ Սկիւքականը՝ որուն զօրանիստ տեղն անորոշ կը մնայ, բայց որ անտարակոյս միշտ նահանգին հիւսիսակողմը մնաց⁵⁷. — Եւ ժԶ Փլաւեան Ամուր լեզունը⁵⁸:

Եւ: Այն ատեն լեզունը ժառանգած ըլլալու էր ժԲ Շանքահար լեզունի կայանները. Ritterling ալ դիմած է անուակոչութեան օգնութեան՝ բայց կարծեմ թէ աւելի յաջողութեամբ (ի Rhein. Mus. N. F., LVIII, 1903, p. 633—635): Գալիլէի Ledjoun տեղն (ինչպէս համանունն ի Մովար եւ Léon ի Սպանիա) յառաջ կու գայ լեզուն (legio) բառէն, եւ այն տեղ բանակաւորներ կ'ըստ ըլլալու է Զ Երկաթի լեզունին Ա դարուն մէջ. յետոյ նախնական Կապադոզիոսն անունը (CIL, III, 6814, 6816) կ'երեւայ վերստին Պաղեստինեան Տակտակին վրայ՝ Կեսարիայի եւ Սկիւքոպոլոսի մէջտեղ: Մոմսէն (CIL, III, 6641) կը մտածէր աւելի Բատանիայի մօտերը տեղ մը՝ երկու արձանագրութեանց պատճառաւ (մէկը 208 տարեէն՝ CIL, VI, 210. յաւել՝ X, 532) որոնք կապ ունին ընդ Կապադոզիայի եղող զինուորներու հետ: — Կարելի է թէ այս տարբեր կարծիքներն իրարու հետ համաձայնին՝ զանազանելով թուականութեան ժամանակակիցը: — Եթէ վասիկանի աղիւս (laterculus) ինդիքը անորոշ կը թողու՝ նոյնը մասամբ կը լուծէ ընդհակառակն արձանագրութիւնն, որուն ժամանակը դժբախտաբար անձանթ է, որ հրատարակուած է ի CIL, IX, 5362: . . . trib. leg. VI Ferr. in Syria [P]alaestina (արքրուն լեզունի Զ Երկաթի յասորիս Պաղեստինացոյ): Պաղեստինի վերակազմութիւնը Ադրիանու ձեռք ընտրովին անմասն ըլլալու չէր այս փոփոխութեանց մէջ ինչպէս Կոնստանտին (Rohden, De Palestina et Arabia Romanis provinciis, Berolimi 1885, p. 31): ⁵⁵ Պաղղմ., Աշխ. Ե, 14, 12: Παφραναί, λεγόμεν τριτή Ζαφρανά, լեզուն Գ.): ⁵⁶ Տիւրոսի դրամներ՝ Վաղերիանու պատկերով (Մետե, Ե, էջ 449, Թիւ 738). CIG, 4544, 4548, 4571. Դիոն Կաս., ԾԵ, 23: Լեզունն թերեւս ջոկատ մը թողուցած էր ի Կիւքա, ուր օրինակած եմ հետեւեալ արձանագրութիւնը (BCH, XXVI, 1902, p. 185, Nr. 29): Μ(άρον) Δικρίτιον (Π)όξιλον (ἐκατόνταρον) λεγ(εῶνος) (Γ) Γαλιλαίης Ἰουλίᾳ Γαίου θουγάτηρ Σεουήρα τὸν ἴδιον ἄνδρα (Մարկոս Լիկիանոս Պրոկոսոս Հարիւրապետ Գ Գաղղիական լեզունի՝ Յուլիա Գայիոսի դուստր իւր անն Սեւերոսի համար): Արձանագրութիւնը՝ հնագրութեան եւ Սեւերոս անունն նայելով՝ Գ դարէն ըլլալու է, եւ անտարակոյս՝ որովհետեւ լեզունն անունը մը ճահար եղծուած չէ, Արեւիկանոսէ յետագոյն (կամ Հելիոգաբաղոսէ կանխապէս, ենթադրելով մոտացութիւն մը): ⁵⁷ Գուժարտակ մը (vexillatio) Անտոնինոսի Պրոսի ատեն կ'աշխատէր Սելեւիկի Պիերիայի մեծ ջրանցքին. հմմտ. BCH, անդ, էջ 165, Թիւ 5, եւ էջ 166 — Վազդիկոսուն՝ 2714:
⁵⁸ Վազդիկոսուն (ի թիւն 2071) կը կարծէ թէ ասոր տեսական բանակաւորը՝ Մարկոս Աւրելիոսի ատեն ըլլալու էր Գաժաակոսի ջրջակայքը, ինչպէս նաեւ Գ Գաղղիականին (որ սխալ մըն է՝ ինչպէս տեսանք), «որովհետեւ այս ժամանակ երկու լեզուններն միաժամանակեայ կամ փոխ ի փոխ ջոկատներ կը խաւրեն փեխայի կարեւոր պահակաւորին պահպանու-

Պաղեստինի մէջ՝ ժ Նեղուցային (Փրիտական) լեզունը, Երուսաղեմի մէջ. — Եւ Զ Երկաթին, որուն բանակաւորն անորոշ է:

Արաբիայ մէջ՝ Գ Կիւքական լեզունը, ի Բոստրա:

Կապադոզիակիոյ մէջ՝ ժԲ Շանքահար լեզունը՝ ի Մելիտենէ. — Եւ ժԵ Ապոդիմարեանը՝ ի Սատաղա⁵⁹:

(Շարունակելի): Զ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ

ԲԱՐՉՐ ՀԱՅՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

(Շարունակութիւն):

21. ՃԼԵՄՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Եկեղեցայ դաւառին մէջ: Արդեօք կրնա՞յ նոյն ըլլալ Հերմոնի վանքին հետ (հմմտ. Հերմոնի վանքը):

Այս վանքը ծանօթ է գոյգ յիշատակագրութենէ: Մին ստուած Մրուանձտեանցի «Թորոս Աղբար» գրքին Բ. հատորին մէջ (էջ 329), իսկ երկրորդն անտիպ: Առաջինին մէջ կ'ըսուի. «Աստուած աւրհնէ զընայիս Սանապետն եւ զիւր որդին զՋանազիզն. որ երես զՄուրատին սագն Սաչերեսին տուած արտոմը յիշատակ ձեւիմոնի վանուցն Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Ստեփաննոսին եւ Ս. Լուսաւորչին եւ Ս. Աւգստինոսին եւ Ս. Սարգսին. յիշատակ Սանապետին...»:

Երկրորդ յիշատակագրութիւնը շատ կարեւոր է. «Ի շրջագայութեան ժամանակաց յամի եւթն հարիւրերորդի Զէ Հայոց թուականի, ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւշնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ եւ յալիսկոպոսութեան մեկոյ տէր Սարգսի: Գրեցաւ Դ. գլուխ Աւետարանաց...: Արդ ստացաւ կղեն սուրբ Աւետարանի Մարխաթուն հաւատալորն ի

թեան համար, որ կեցած էր այն կէտին վրայ՝ ուր հոռմեական ճամբան կը մտնէր Տրաքսիսիոս գաւառը»: Բայց եւ Շամշատ գտած եմ աղիւս մը՝ որ նշանադրութիւն կը կրէ՝ Leg. XVI Fl. (տես BCH, անդ, էջ 203, Թիւ 56). եւ ճիշդ Բ. դարու կէսին Պաղղմէոս (Ե, 14, 8) կը գրէր՝ Ζαυδοναία λεγ. ων Φλιουσία (Շամշատ՝ Լեզուն Փլաւեան): Ասի միեւնոյն ըլլալու է: ⁵⁹ Աւգիւր. Անտոնին. 183, 5: